

ANNA MARIA PERISSUTTI

CO VYČISTIŠ, VYPRAT NEMUSÍŠ

1. Tento článek pojednává o oblasti lexikální sémantiky, která se zabývá vztahem syntaktické a sémantické struktury propozic, a soustřeďuje se na jev v bohemistice známý pod termínem „diateze“ neboli „hierarchizace sémantické struktury propozice“. Počet hierarchizací a jazykových prostředků k jejich realizaci je ve světových jazycích vysoký; některé mají charakter univerzální, další jsou specifické pro daný jazyk či jazykovou skupinu. Přitom se zdá, že se tento jev vyskytuje v menší míře v jazycích s pevnější syntaktickou strukturou, jako jsou románské jazyky. Ve své základní knize analyzující více než 3200 anglických sloves, B. Levin(ová) (1993) zjistila, že angličtina má asi 79 diatezí.

V centru našeho zájmu budou případy *objektové diateze*, ve kterých se v pozici syntaktického předmětu objevují buď locatum, jako ve větě (1), anebo lokace jako ve větě (1a):

(1) Listonoš vybral dopisy (ze schránky).

(1a) Listonoš vybral schránku.

Jak uvádí F. Daneš (1985), výklady o diatezi mají v bohemistice dlouhou tradici. Připomíná, že se o nich zmiňuje už J. Zubatý ve 14. ročníku *Naší řeči* (1930) v odpovědi na dopis jedné čtenářky, která soudí, že by se nemělo říkat *navlékat jehlu do něčeho*, nýbrž *navlékat nit' do jehly*.

Vedle F. Daneše (1985) se v české lingvistice o jevy označované zde jako diateze zajímali zvl. J. Panevová (1980), F. Štícha (1984) a M. Grepl – P. Karlík (naposledy 1998).

Ve světové lingvistice se studium vztahu sémantické stránky výpovědi a syntaktické struktury věty výrazně rozvíjelo jako autonomní oblast bádání od 60. let minulého století, a to především v rámci generativní lingvistiky. Od vydání Chomského knihy *Syntactic Structures* (1957), ve které autor sémantiku ze svých syntaktických úvah vyloučil jako něco, co by předurčovalo syntax, vycházelo v části generativní jazykovědy postupně najevo, že se velké množství gramatických jevů dá vysvětlit jenom (nebo, slaběji formulováno, lépe) pomocí jejich lexikálněsémantických vlastností a že diateze nejsou při realizaci aktantů argu-

mentů sloves marginálním jevem. K vystižení vztahu sémantické a syntaktické struktury propozic bylo postupně vymyšleno velké množství teorií, z nichž některé daly přednost činitelům syntaktickým (tzv. projekční teorie transformačního typu), jiné naopak jevům sémantickým. Modernější modely (tzv. konstrukční) se zajímavě snaží vystihnout souhru rolí lexikálně-sémantické struktury slovesa a jeho syntaktického okolí.

V následujícím textu se budeme snažit představit hlavní východiska sémanticko-lexikálních teorií zabývajících se diatezí.

První teorie, které se zabývaly vztahem sémantické a syntaktické struktury propozice v rámci generativní lingvistiky se shodují v několika důležitých předpokladech. Podle Chomského (1965) obsahuje každá lexikální jednotka syntakticky relevantní informace týkající se realizace svých argumentů (aktantů) ve formě subkategorizačních pravidel. Pomocí tzv. selekčních pravidel se lexikálním jednotkám připisují syntaktické rysy. Jevy, které označujeme termínem diateze, jsou považovány spíše za výjimku ze systému. Chomsky se zabýval především podmětovou diatezí, a sice opozicí aktivní a pasivní formy slovesa; předpokládá, že obě formy slovesa sdílejí stejnou lexikální jednotku. Jako důkaz uvádí, že subkategorizační pravidla pro pasivní formu se dají předvídat na základě formy aktivní. Obě tyto formy jsou generovány stejným způsobem v hloubkové struktuře, ale jejich realizace v povrchové struktuře je odlišná: pro větu s aktivní formou slovesa je struktura povrchová přímou projekcí struktury hloubkové, zatímco povrchová realizace pasivní formy je výsledkem aplikování transformačního pravidla na bázev generovanou strukturu aktivní. Platí přitom axiom, že transformace nemění význam věty, tj. její pravdivostní hodnoty. Během 70. a 80. let minulého století se v rámci transformačního modelu někteří lingvisté, zvláště generativní gramatikové, snažili vysvětlit i další diateze v angličtině (především lokativní, dativní, kauzativní), mj. J. S. Gruber (1965), Ch. J. Fillmore (1965, 1967), J. A. Fodor (1970), R. Jackendoff (1972). Tzv. „lokativní alternace“, kterou se budeme zabývat v našem příspěvku, se již od počátku jevila jako problematická, protože v této diatezi je význam variant odlišný:

(2) Naložili cement na vůz.

(2a) Naložili vůz cementem.

Na rozdíl od věty (2) vyjadřuje věta (2a), že výsledkem děje označeného slovesem je vůz (kontejner) plný cementu. Taková sémanticky relevantní diateze se těžko vysvětluje v rámci transformačního modelu, protože ten předpokládá právě to, že transformace nemění význam vět, na kterých operuje. Další problém tkví v tom, že algoritmy a teorie, které měly v transformačních modelech přidělit syntaktickou pozici sémantickým rolím argumentů (aktantů), byly konstruovány tak, aby přidělily každé tématické roli (agens, patiens, lokace, zdroj ...) jedinou syntaktickou pozici. Ve větě (2a) se ale v syntaktické pozici předmětu nachází entita, která plní zároveň jak sémantickou roli pacientu (theme), tak i lokace. Proto byly navrženy alternativní teorie, tzv. **strukturní**, na základě kterých může jeden

slovesný lexém realizovat více než jednu syntaktickou strukturu. Nejdůležitějším představitelem této linie je D. R. Dowty (1991), který představil konstrukt zvaný „proto-role“. Jedná se, jak známo, o algoritmus, který určuje, kolik rysů prototypických pro agens a pro patiens mají argumenty (dále už jen aktanty) v dané větě, a následně přiděluje pozici podmětu tomu aktantu, který má nejvíc rysů prototypických pro agens, a pozici předmětu tomu aktantu, který má nejvíc rysů prototypických pro patiens. K alternacím dochází, když není algoritmus schopen identifikovat nějaký aktant jako ten, který má nejvíc rysů prototypických pro agens nebo pro patiens. Za další strukturální přístup se považuje teorie R. Jackendoffa (1990), podle kterého vznikají alternace kvůli tomu, že některé syntaktické pozice nejsou jednoznačně určené v sémanticko-lexikální reprezentaci. Tyto strukturální přístupy sdílí některé předpoklady: (a) obě diateze mají jen jediný význam; (b) alternace vznikají, protože některé aktanty se realizují různým morfosyntaktickým způsobem. Jedna varianta se přitom považuje za základní a druhá za z ní odvozenou.

Transformační ani strukturální přístupy neberou ovšem v úvahu jemné sémantické rozdíly mezi sémanticko-lexikální strukturou věty. Je sice pravda, že některé hierarchizace jsou čistě syntaktické (zvl. diateze aktivní – pasivní), ale některé jiné mají odlišné významy. Aby byl vysvětlen vztah mezi sémantickou a syntaktickou strukturou propozic a především jev diateze, byly vymyšleny analýzy **vycházející z významu**. Tyto teorie používají značně strukturované modely propozic: liší se mezi sebou hlavně aspekty, které považují za lingvisticky relevantní k postižení významu různých propozic (pohyb, příčina, způsob, vid ...). Pracují (na rozdíl od teorií transformačních a strukturálních) s detailně propracovanými sémantickými třídami sloves a rozlišují základní význam slovesa (tzv. *root*) od významů rozšířených. Díky těmto teoriím (především B. Levin(ová) – M. Rappaport Hovav(ová) (1988, 2005), S. Pinker (1989), B. Levin(ová) – S. Pinker (1991), B. Levin(ová) (1993)) vyšlo najevo, že diateze není marginálním jevem, nýbrž představuje skoro pravidlo: slovesa se „přizpůsobují“ syntaktickému okolí, ve kterém se nacházejí (za předpokladu, že se význam slovesa shoduje s významem syntaktické struktury). Byly proto navrženy tzv. **konstrukční teorie** (poprvé s tímto názvem A. E. Goldberg(ová) (1995), po něm R. Jackendoff (1997), ale principy tohoto přístupu jsou přítomny již v sémantických teoriích B. Levin(ové) – M. Rappaport-Hovav(ové) (1988) a S. Pinkera (1989)). Podle Goldberg(ové) určuje lexikální jednotka slovesa jen základní význam (tzv. *core meaning, root*) a je nositelem minimálního počtu aktantů. Význam slovesa se pak integruje do významu syntaktických struktur (nebo syntaktických pozic), do kterých vstupuje. K alternacím dojde, když je sloveso kompatibilní s více konstrukcemi.

2. Abychom ozřejmili konstrukční přístup, představíme analýzu lokativní diateze od B. Levin(ové) – M. Rappaport Hovav(ové) (1988), kterou S. Pinker (1989) rozšířil i na diatezi dativní, kauzativní a pasivní.

Pozorujme následující známé věty:

(3) John sprayed the paint on the wall.

(3a) John sprayed the wall with paint.

(4) Irving loaded hay on the wagon.

(4a) Irving loaded the wagon with hay.

Věty (3) a (4) mají jinou sémanticko-lexikální strukturu než věty (3a) a (4a). Lexikální struktura vět (3) a (4) (anglicky zvaná „*onto/into structure*“ nebo „*locatum as object structure*“) je soustředěna kolem tematického jádra s významem:

„X hýbe Y do/na Z“. Přitom entitě X odpovídá sémantická role agentu a syntaktická pozice podmětu, entitě Y sémantická role patientu (theme) a syntaktická pozice předmětu, zatímco entita Z je sémanticky zdrojem pohybu a syntakticky příslovečným určením.

Z výzkumů prováděných L. Talmym (1985) vyplývá, že vyjadřuje-li sloveso pohyb, vyjadřuje zároveň způsob pohybu. Hodně sloves, jejichž sémantické jádro je konstruováno kolem této lexikální struktury, upřesňuje, jak „X dal do pohybu Z“ (jedná se o slovesa typu *inject – vstříknout*), anebo „jakým způsobem se Z hýbe“ (např. sloveso *pour – lít* vyjadřuje, že se Z hýbe trvalým proudem, na rozdíl od slovesa *spray – stříkat*). Slovesa nacházející se v této lexikální struktuře nemusí určovat, jak se entita Y (kontejner) mění v důsledku pohybu entity Z. Např. ve větě

(5) Pavel lije vodu do sklenice.

sloveso *lít* nevypovídá nic o stavu kontejneru; v příkladě (5) může být sklenice plná, poloprázdná nebo prázdná (má-li třeba díru). To, co věta (5) vyjadřuje, je, že je sklenice plněna vodou trvalým proudem, a ne např. to, že se sklenice nechá venku na dešti, nebo to, že se do sklenice voda vstříkuje pumpou. Tato lexikální struktura je založena na pojmech „pohyb“ a „způsob“ či „příčina pohybu“. Takovou strukturu považují Levin(ová) a Pinker za základní, protože její význam je implikován ve významu struktury vět (3a) a (4a). Tato druhá struktura, zvaná „*with – structure*“, nebo „*location as object structure*“, je konstruována na základě tematického jádra s významem:

„X způsobuje, aby se stav Y změnil tím, že hýbe Z do Y“, kde entitě X odpovídá sémantická role agentu a syntaktická pozice podmětu, entitě Y sémantická role patientu (theme) a zároveň lokace a syntaktická pozice předmětu, zatímco Z je sémanticky locatum a syntakticky příslovečné určením.

Na rozdíl od struktury „*locatum as object*“ tato struktura vyjadřuje, že se stav lokace změnil v důsledku přidání materiálu (locatum) a že tento materiál postihl celou lokaci: stěna ve větě (3a) je celá nastříkaná lakem a vagón ve větě (4a) je plný sena. Jedná se tu o známý „holistický efekt“, které implikují věty se strukturou, v níž sémantickou roli patientu (theme, entity postižené změnou) hraje entita nacházející se v pozici syntaktického předmětu. Někteří lingvisté (J. S. Gruber (1965), Ch. J. Fillmore (1967)), došli k závěru, že je to právě syntaktická pozice předmětu, která implikuje význam „celistvosti“. L. Talmy (1983) nabízí alternativní interpretaci: podle něho je každá entita, která má roli theme, jazykově

interpretována jako entita bez prostorových dimenzí, tj. bod. To je dáno jazykovou organizací prostoru: theme je jazykově chápáno jako bezdimenzionální entita nebo bod lokalizovaný na základě prostorově dobře určeného referenčního předmětu. Všimněme si následující struktury:

Šála je nad kloboukem, pod kloboukem, za kloboukem, před kloboukem.

Referenční předmět (*klobouk*) je určen na základě svých dimenzí (vertikální, horizontální) a orientace (*před, za*). Theme (*šála*) je prostorově určeno jen na základě referenčního předmětu (*klobouk*) jako entita, která je schopna být nad tímto referenčním předmětem, pod ním, před ním, za ním. Když aplikujeme tuto vlastnost *theme* na naši strukturu „location as object“, pochopíme holistický efekt, který vzniká, když entita mající roli theme plní zároveň roli lokace:

(2a) Naložili jsme vůz cementem.

Lokace (*vůz*) je interpretována jako prostorový bod, bez dimenzí: z toho by měl podle Talmyho vyplývat holistický efekt.

Slovesa v této struktuře tedy vyjadřují, jak se mění stav lokace v důsledku přidání materiálu (*locatum*). Způsob pohybu látky není v této struktuře důležitý, důležitá je změna stavu kontejneru. V této struktuře se v angličtině objevují slovesa jako *fill* (*naplnit, doplnit*), *cover* (*přikrýt*), která jsou vyloučena ze struktury „location as object“:

(5a) *I fill water into the glass.

V češtině hraje důležitou roli perfektivizační předpona *na-*, která vyjadřuje velkou míru děje a umožňuje slovesům typu *lít*, vyskytujícím se pouze ve struktuře „locatum as object“, objevit se i ve struktuře typu „location as object“. Srov. příklady (5), (5b) a (5c):

(5) Pavel lije vodu do sklenice.

(5b) *Pavel lije sklenici vodou.

(5c) Pavel nalije sklenici vodou.

Tento fenomén je vysvětlován S. Pinkerem (1989: 79) jako výsledek aplikace tzv. lokativní alternace:

„(Locative alternation) is a rule, that takes a verb containig in its semantic structure the core „X causes Y to move into/onto Z“, and converts it into a new verb whose semantic structure contains the core „X causes Z to change state by means of moving Y into/onto it“. Basically it is a gestalt shift...“

Slovesa *spray* a *load*, která realizují své argumenty podle struktury „locatum as object“, mají sémantické předpoklady k tomu, aby se mohla objevit ve struktuře „location as object“, protože na základě jejich významu je mluvčí schopen

předvídat, jak se kontejner změní v důsledku děje označovaného slovesem. Tento předpoklad neplatí pro slovesa typu *pour* a *inject* (která vyjadřují pouze způsob pohybu locata) a ani pro slovesa typu *fill* a *cover* (která vyjadřují pouze změnu stavu lokace výsledkem děje označeného slovesem).

Tím jsme uvedli základní předpoklady k naší analýze a můžeme se dostat k jádru problému, kterým se chceme v našem příspěvku zabývat. Jedná se o diatezi, která je považována za opačný případ lokativní diateze, o které jsme mluvili dosud. Odkazujeme znovu na příklady (1) a (1a):

(1) Listonoš vybral schránku.

(1a) Listonoš vybral dopisy (ze schránky).

Jak vysvětluje F. Daneš (1985: 51), polysémní mutační slovesný lexém *vybrat*//*vybírat* tu v obou případech vyjadřuje touž reálnou situaci (stav věcí), a to situaci se třemi účastníky, kteří v ní mají své pevné úlohy; mohly bychom je označit jako „činitel“ (ten, kdo schránku resp. dopisy vybírá), „kontejner“ (poštovní schránka) a „obsah“ (dopisy). Viděno v rámci valenční syntaxe, lexém *vybrat* má u sebe vedle pozice levovalenční jednu pravovalenční pozici komplementovou S_{acc} : v případě (1) je v dané pozici vyjádřen kontejner a slovesný děj je nazírán z hlediska kontejneru (co udělal listonoš se schránkou), v případě (1a) je v dané pozici vyjádřen obsah a na celý slovesný děj je pohlíženo z hlediska obsahu (co udělal listonoš s dopisy). V případě (1) Daneš mluví o **zbavování** (schránky dopisů), v případě (1a) pak o **odstraňování** (dopisy ze schránky).

Daneš uvádí přibližně 300 lexémů zkoumaného typu, získaných na základě excerpcce ze SSČ, které roztrřídíje do čtyř skupin. Většina z nich patří do velké skupiny akčních mutačních predikátů (kauzativ), založené na vztahu souvřsytu v širokém smyslu. Daneš představuje následující schéma:

		a Kontejner a jeho obsah	b Objekt nesoucí něco na svém povrchu
1	odstraňování	Vybrat dopisy (ze schránky).	Oloupat sloupku (z jablka).
	zbavování	Vybrat schránku.	Oloupat jablko.
2	přidávání/ dodávání	Dolít vodu (do chladiče).	Namazat máslo na chléb.
	opatřování (něčím)	Dolít chladič (vodou).	Namazat chléb (máslem).

Jednotlivé podskupiny jsou zastoupeny nestejnomyrně: nejpočetnější je podskupina 1b (kolem 80 sloves), kterou se chceme zabývat v našem článku. O něco menší je podskupina 1a (kolem 70).

Mezi slovesy podskupiny 1b najdeme např.: *vyčistit (šaty, skvrnu)*; *vyhladit (záhyby na látce, povrch kamene)*; *vydřít (skvrnu z rukou, pokožku)*; *vyprat (skvrnu, ubrus)*; *vytřít (omáčku, talíř)*; *osušit (tvář, slzy)*; *omýt (ruce, špínu)*; *obrousit (sklo, starý nátěr)* aj. Slovesa patří k Danešově skupině 1b jsme podrobili různým testům, které jsme našli v anglicky psané literatuře o sémanticko-lexikálních vlastnostech anglických sloves, a dospěli jsme k závěru, že slovesa této podskupiny nejeví homogenní syntaktické chování.

V následujícím textu budeme postupovat následovně: Budeme určovat, která ze dvou struktur je základní a která je derivovaná; zkoumáním dalších diatezí, kterých se tato slovesa zúčastňují, budeme zjišťovat význam námi analyzovaných sloves; budeme zkoumat sémanticko-lexikální vlastnosti struktur „zbavování“ a struktur „odstraňování“, abychom vysvětlili princip této hierarchizace.

3. Důležitým momentem v lexikálně-sémantické analýze diatezí v gramatikách s valenční orientací je určit, která ze dvou struktur je základní a která je derivovaná. Daneš (1985: 58) vychází ze slovotvorného rozboru sloves uvedené podskupiny 1b a soudí, že původní je struktura „zbavování“. „Z jazykových zřetelů se jeví jako relevantní aspekt slovotvorný: -(vy)-čistit boty →v. bláto (z bot) – srov.: „učinit čistými“ boty (nikoli bláto)...“. V této struktuře umožňují některá slovesa, jako např. *vyčistit*, vyjádření „locatum“, některá naopak ne. Viz příklady (6) a (7):

(6) Jana vyčistila boty od bláta.

(7) Jana vyprala hedvábné šaty *od skvrny.

Ke slovesům druhé skupiny, která vyjádření participantu „locatum“ ve struktuře „zbavování“ neumožňují, patří kromě *vyprat* většina sloves Danešovy skupiny 1b (*vytřít, vyklepat, osekat* ...), srov. (8), (9), (10):

(8) Maminka vytřela podlahu *od špíny.

(9) Katka vyklepala boty *od písku.

(10) Lino vydrhl parkety *od skvrny.

Pro jednoduchost výkladu budeme tato slovesa dělit na slovesa typu *vyčistit* a slovesa typu *vyprat*, viz kontrast (6) x (7). Slovesa typu *vyčistit* jsou po slovotvorné stránce deadjektiva. Patří sem *vy/čistit, o/sušit, vy/hladit*. Jedná se o skupinu málo početnou. Slovesa tohoto typu se navzájem liší jen tím, že každé z nich vyjadřuje jiný výsledný stav: „být čistý“, „být suchý“, „být hladký“. Žádné sloveso tohoto typu nepoukazuje na způsob, jakým byl tento stav dosažen. Můžeme vyčistit boty tím, že je okartáčujeme, vložíme je do vody, nebo je necháme na dešti. Tato slovesa vyjadřují, anebo spíš lexikalizují (podle terminologie Talmyho (1985)) výsledný stav. Ve struktuře „zbavování“ pak lexikalizují „stav lokace po odejmutí locata“ jako výsledek děje označeného slovesem. Ve struktuře „zbavování“ znamenají tato slovesa: „**Způsobuji, aby se stav lokace změnil odejmutím locata**“.

B. Levin(ová) – M. Rappaport Hovav(ová) (1991, s. 133) zkoumají anglická deadjektivní slovesa typu *clear* a dokazují, že se tato slovesa zúčastňují diateze zvané „kautativní/inchoativní“:

- (11) The strong winds cleared the skies.
 (12) The skies cleared.

Zdá se, že totéž platí i pro česká slovesa typu *vyčistit*:

- (13) Marta suší ručníky na topení.
 (13a) Ručníky se suší na topení.
 (14) Silný vítr vyčistil nebe.
 (14a) Nebe se vyčistilo.
 (15) Vyhladila jsem vrásky.
 (15a) Vrásky se vyhladily.

Tato alternace je typická pro slovesa vyjadřující změnu stavu, jako jsou třeba *otevřít, rozbít, šířit*, viz příklady (16), (16a):

- (16) Anna otevřela dveře.
 (16a) Dveře se otevřely.

Mnohá slovesa vyjadřující „změnu stavu“ jsou po slovotvorné stránce deadjektivní, tvořená různými morfologickými způsoby. V češtině k těmto způsobům patří:

- sufix *-nou-*: *sládnout, slábnout, moknout, schnout, mládnout ...*
- sufix *-ě/-e-*: *bělet, znehybnět, zlevnět ...*
- reflexivní zájmeno *se*: *vyprázdnit se, otevřít se, ohnout se, rozbít se ...*

Ke slovesům typu *vyprat* patří, jak jsme již dříve řekli, většina sloves Danešovy skupiny 1b: *obrat, vydrít (skvrnu z rukou, pokožku), vyprat (skvrnu, ubrus), vytřít (omáčku, talíř), omýt (ruce, špinu), obrousit (sklo, starý nátěr)* aj. Na rozdíl od sloves typu *vyčistit*, která se nevyjadřují o způsobu, jakým byl dosažen děj, lexikalizují tato slovesa právě způsob slovesného děje. Je to velmi produktivní slovotvorná kategorie, a proto je početná.

Když vyjdeme z neprefigovaných sloves, zjistíme, že se jedná o slovesa patřící do Vendlerovy skupiny *activities*, tj. slovesa označující dynamický děj (vyvíjející se v čase), aniž by tento děj implikoval časové omezení; jsou to slovesa terminativní, jejichž lexikální sémantika označuje děj, který vyjadřuje rozvoj k určité hranici: *prát, třít, mýt, brousit, loupat, česat, dřít*. Teprve perfektivizační prefixy jim dodávají rys *telicity*, tj. skutečné dosažení cíle. O roli prefixů v této diatezi budeme mluvit později, srov. např. N. Nübler (1993).

Tato česká slovesa by mohla patřit do lexikálně-sémantické skupiny vyjadřující **kontakt s povrchem přes pohyb**, na jejíž existenci v angličtině poprvé poukázali Jackendoff (1990) a Levin(ová) – Rappaport Hovav(ová). Česká slovesa

typu *vyprat*, *vytřít* by tedy mohla popisovat ve struktuře „zbavování“ jistý druh kontaktu s povrchem, který předpokládá jistý pohyb dané entity proti povrchu. Srov. následující příklady:

- (17) Vytřela jsem talíř knedlíkem.
 (18) Vydřela jsem zašpiněný kabát.
 (19) Ještě obrousíme tuhle ostrou hranu.

Ve struktuře „zbavování“ povrchu odpovídá lokace (*talíř*, *kabát*, *hrana*), zatímco entita, která je dána do pohybu, je jenom někdy (ne nutně) vyjádřena instrumentálem (viz (17)). Některá slovesa tohoto typu obsahují ve své lexikální sémantice nástroj, kterým je děj (kontakt přes pohyb) vykonán (viz (19)). Slovesa uvnitř této skupiny se liší specifickým pohybem proti povrchu, popř. používaným nástrojem. Jsou nositelem explicitního agentu, který daný děj uskutečňuje. Podle Levin (ové) – Rappaport Hovav(ové) (1991) jsou proto vyloučena z diateze zvané inchoativní / kauzativní, které se naopak účastní slovesa typu *vyčistit*. Srov. příklady (13), (13a), (14), (14a) a (15), (15a) s následujícími příklady (20) a (20a):

- (20) Maminka vyklepala koberec.
 (20a) *Koberec se vyklepal.

Podle Levin(ové) (1991) je to zřejmě proto, že tato inchoativní konstrukce vyjadřuje pouze změnu stavu, aniž by uvedla agens, který změnu stavu způsobil. Slovesa, která lexikalizují způsob, jako *vyprat*, musejí naopak obsahovat jako aktant buď explicitní agens, anebo příčinu. Jackendoff (1990) uvádí, že anglická slovesa označující „kontakt přes pohyb“, jako jsou např. *rub* – *vytřít*, *scrape* – *otřít*, se účastní diateze zvané „konativní“, pro kterou je typická změna tranzitivní sloves. Podívejme se na následující dvojici anglických vět:

- (21) Key rubbed/scraped the counter.
 (21a) Key vytřela/odřela pult.
 (21b) Key rubbed at the counter.
 (21c) Key vytřela/odřela *do pultu*na pultu.

Ve větě (21) zaujímá slovo *counter* (*pult*) syntaktickou pozici přímého předmětu, zatímco v (21b) zaujímá pozici nepřímého předmětu, místo NP je PP, jejíž hlavou je v angl. předložka *at*. Jackendoff tvrdí, že tato diateze je typická pro slovesa, jejichž význam implikuje jak pojem pohybu, tak i pojem kontaktu. Jedná se o slovesa s významem „náraz přes kontakt“ (jako jsou v angl. *hit* (*bít*) a *kick* (*kopnout*)) a o slovesa, jejichž význam implikuje pojmy „kontakt“ a „účinek“ (jako je v angl. sloveso *cut* (*krájet*, *řezat*)). Srovnajme anglické příklady (22), (22a), (23), (23a), (24), (24a):

- (22) Carla hit the door.

- (22a) Carla hit at the door.
 (23) Mark kick the ball.
 (23a) Mark kick at the ball.
 (24) Margaret cut the bread.
 (24a) Margaret cut at the bread.

Zajímavé diateze se týkají i českých ekvivalentů sloves typu *hit a kick*, totiž *bít a kopat*, jak je vidět v následujících příkladech:

- (25) Pavel kopal/bil do stolu.
 (25a) Pavel kopal/bil /* stůl.
 (25b) Pavel kopal / bil svého bratra.
 (25c) Pavel kopal/bil do svého bratra.
 (25d) Pavel nakopal /nabil svému bratrovi.

Zdá se, že v češtině hraje roli jak kategorie animovanosti, tak i perfektivizační předpona *na* s významem velké míry (př. (25d)). U slovesa *řezat* najdeme i v češtině podobné alternace:

- (26) Michal řezal okenní rám.
 (26a) Michal z dlouhé chvíle řezal kapesním nožikem do okenního rámu.

Ve větě (26) znamená sloveso *řezat* „ostrým nástrojem dělit na části, oddělovat“, ve větě (26a) pak „ostrým nástrojem porušovat povrch“. Diateze by se tedy týkala míry postižení předmětu a byla by spojena s holistickým efektem, o kterém jsme mluvili v 2. Nezdá se ale, že by konativní diateze charakterizovala v češtině slovesa typu *vydřít*.

- (27) Marta vydřela koberec.
 (27a) Marta vydřela *do koberce/*na koberci.

Poznámka: Možná je věta *Marta vydřela do koberce díru*. Všimli jsme si zajímavého jevu, týkajícího se slovesa *vydřít*. Ve větách *Simonka odstraňovala kaňku a vydřela do papíru díru*. *Foxteriér v té pokrývce vydřel několik děr*. je sloveso *vydřít* užito jednak jako sloveso pohybu (*vydřít do papíru*) jednak jako sloveso stavu (*vydřít v pokrývce*): to je další důkaz o tom, že v jeho významu jsou potenciálně přítomny jak pojem telického pohybu, tak i pojem pohybu netelického.

Podle Levin(ové)-Rappaport(ové) (1990) vykládat význam sloves typu *rub, scrape* jako slovesa mající základní význam „kontakt přes pohyb“ má mj. tu výhodu, že dokážeme vysvětlit jako rozšířené významy, které se zdají velmi vzdálené od významu „zbavit“. Zdá se, že i některá česká slovesa typu *vyprat* se vyskytují v řadě významů, které jsou skoro opozitní k významu „zbavit“. Jedná se např. o slovesa *vydřít*, ve významu „vykořisťováním získat“ (př. (28)), nebo „těžkou prací získat“ (př. (29)), anebo o neprefigované sloveso *prát*, které znamená také „bít, mlátit, třískat“ a v tomto významu se zúčastňuje konativní konstrukce (př. (30)):

- (28) Vydřela jsem z někoho / na někom peníze.
 (29) Jan si těžce vydřel každou korunu.
 (30) Jezdec pral do koně.

Díváme-li se na slovesa *vydřít*, *prát* jako na lexémy mající význam „zbavení“, pak jen těžko dokážeme vysvětlit, jak mohou získat významy tak odlišné. Považujeme-li je však za slovesné lexémy mající základní význam „kontakt přes pohyb“, pak se tyto odlišné významy dají jednoduše vyložit jako významy rozšířené.

Zatím jsme došli k závěru, že ve struktuře „zbavování“ mají slovesa typu *vyčistit* význam „**změna stavu**“, a slovesa typu *vyprat* význam „**kontakt s povrchem přes pohyb**“. Zbývá ještě analyzovat význam slovesa, které je Danešem považováno za prototypické ve struktuře „location as object“, a sice slovesa *zbavit* (a další slovesa stejné skupiny: *zprostit*, *vyprázdnit*, *uvolnit* ...). Srov. příklady:

- (31) Maminka zbavila ovoce slupky.
 (32) Kuchař zbavil rybu kostí.
 (33) Psycholog zbavil pacienta strachu.

Obdobně jako slovesa typu *vyčistit* vyjadřují i tato slovesa „výsledný stav“ charakterizovaný absencí. Jejich sémanticko-lexikální struktura by mohla být vyjádřena jako „způsobit, aby se stav lokace změnil tím, že bude bez locata“. Locatum se u těchto sloves vyjádřit musí, na rozdíl od sloves typu *vyčistit*, kde je jeho vyjádření fakultativní, a od sloves typu *vyprat*, kde ho vyjádřit nelze. Locatum se navíc vyjadřuje u těchto sloves genitivem. Je to dáno tím, že vztah mezi „locatem“ a „lokací“ je u těchto sloves jiný než u sloves typu *vyčistit* a *vyprat*. Tyto dvě entity jsou spojeny inherentním vztahem: slupka je součástí ovoce, kosti jsou součástí ryby, strach, svoboda neexistují bez někoho, kdo tyto pocity prožívá. Proto se tato slovesa – na rozdíl od sloves typu *vyčistit* (srov. (13) (13a)) – nemohou zúčastnit inchoativní / kauzativní diateze:

- (31) Maminka zbavila ovoce slupky.
 (31a) *Ovoce se zbavilo slupky.

To znamená, že slovesa typu *zbavit* denotují děje, ve kterých je agens inherentně přítomen. Slovesa typu *zbavit* se navíc nezúčastňují lokativní diateze, o kterou nám v tomto příspěvku jde:

- (31) Maminka zbavila ovoce slupky.
 (31b) *Maminka zbavila slupku ovoce.

Zbývá tedy odpovědět na základní otázku: proč se slovesa typu *vyčistit* a *vyprat* mohou vyskytovat jak ve struktuře definované Danešem jako „zbavování“, kterou považujeme za základní (př. (7), (8)), tak i ve struktuře z ní derivované, a sice ve struktuře nazývané „odstraňování“ (př. (34), (35)). Než budeme schopni odpo-

vědět na tuto otázku, musíme podrobněji prozkoumat význam námi sledovaných sloves ve struktuře „odstraňování“.

Jak jsme si již všimli v analýze lokativní diateze Pinkera a Levinové, je tato struktura konstruována kolem pojmů „pohybu“ a „způsobu“ či „příčiny pohybu“. Její lexikálně-sémantické jádro znamená podle autorů: „X hýbe Y do Z“. V případě sloves námi analyzovaných, která znamenají „odstraňování“, se tento význam musí převést do struktury:

„X hýbe Y pryč od Z“, kde entitě X odpovídá sémantická role agentu a syntaktická pozice podmětu, entitě Y sémantická role patientu/theme a syntaktická pozice předmětu, zatímco Z je sémanticky zdrojem pohybu a syntakticky příslovecné určení.

Všimněme si věty (32) se slovesem *odstranit*, které Daneš (1985) považuje za prototyp v této struktuře:

(32) Maminka odstraňuje potraviny z tašky.

Slovesa typu *odstranit* (jako jsou třeba *vyndat*, *vyjmout* aj.) nemusí vyjádřit, jak se mění stav lokace (kontejneru/povrchu) v důsledku odstranění entity Y. Sloveso *vyndat* ve větě (33) vypovídá o způsobu, jakým agens dal do pohybu entitu Y (*peníze*), a nic neříká o výsledném stavu lokace Z (*kapsa*).

(33) Vyndám z kapsy peníze.

Totéž platí pro slovesa typu *vyprat* a *vyčistit* ve struktuře „odstranění“; srov. věty (34) a (35):

(34) Vytřu omáčku z talíře.

(35) Vyčistím bláto z kabátu.

Sloveso *vytřít* ve větě (34) vyjadřuje, že locatum *omáčka* je odstraněno z talíře; o tom, zda talíř bude pak prázdný, ale nic nevypovídá (klidně by v něm mohly zůstat další potraviny). Totéž platí pro slovesa *vyčistit* ve větě (35). Slovesa se v této struktuře nevyjadřují o stavu „lokace“, nýbrž o „locatu“. Je to jistě důsledek tzv. holistického efektu, vycházející z pozice syntaktického předmětu.

Jak je ale možné, že slovesa znamenající „změnu stavu“ ve struktuře „zbavování“ vyjadřují ve struktuře „odstraňování“ „pohyb pryč“? A proč se slovesa typu *odstranit* nemohou vyskytovat ve struktuře „zbavování“, srov. př. (36) a (36a):

(36) Maminka odstraňuje potraviny z tašky.

(36a) Maminka odstraňuje tašku (od potravin).

Věta (36a) nemá stejnou pravdivostní hodnotu jako věta (36). Abychom odpověděli na naši otázku, odkazujeme na Pinkerovu definici „lexical alternation“,

a navrhuje ji adaptovat k vysvětlení diateze, která mění slovesa vykazující strukturu „zbavování“ na slovesa vykazující strukturu „odstraňování“: Jedná se o pravidlo, které konvertuje sloveso, jehož lexikální struktura znamená „způsobuji, aby se entita Y změnila tím, že ji zbavíme entity Z“, na sloveso, jehož lexikální strukturou je „způsobuji, aby se entita Z hýbala pryč od entity Y“. Slovesa *vyčistit* a *vyprat* mají sémantické předpoklady k tomu, aby se mohla objevit ve struktuře „odstraňování“. Na základě jejich významu je mluvčí schopen předpokládat, že se děj odehrává pohybem. Tento předpoklad neplatí pro slovesa typu *zbavit*, která vyjadřují výsledný stav charakterizovaný absencí, a ani pro slovesa typu *odstranit*, která naopak vyjadřují, že locatum je odstraněno z lokace, aniž by umožnila odhadnout, jaký bude stav lokace po odstranění locata.

4. V češtině hrají v tomto procesu důležitou roli perfektivizační předpony. Ostatně již F. Daneš si všiml, že většina sloves, která se zúčastňují lokativní diateze (hierarchizace), jsou slovesa perfektivní, prefigovaná. Probereme nejdříve slovesa typu *vyčistit*. Ve struktuře „zbavování“, jejíž význam je „změna stavu“, nacházíme jak slovesa perfektivní neprefigovaná, tak i slovesa prefigovaná:

(37) Čistím stůl (od špíny) / Vyčistím stůl (od špíny)

K tomu, aby se slovesa typu *vyčistit* mohla objevit ve struktuře „odstraňování“, potřebují perfektivizační předpony; jedná se především o předponu *vy-*, s lexikálním významem „pryč od“:

(38) *Čistím bláto z bot.

(39) *Hladím vrásky z tváře.

(38a) Vyčistím bláto z bot.

(39a) Tímto krémem vyhladím vrásky (z obličeje).

Nyní probereme slovesa typu *vyprat*, která ve struktuře „zbavování“ znamenají „kontakt s povrchem přes pohyb“. V této struktuře se objevují jak neprefigovaná, tak i prefigovaná slovesa:

(40) Třu stůl. / Vytřu stůl.

(41) Dřu pokrývku. / Vydřu pokrývku.

(42) Klepu koberec. / Vyklepu koberec.

Tady předpona *vy-* mění vid a dodává těmto terminativním slovesům telicitu. Tato slovesa se ve struktuře „odstraňování“ mohou objevit pouze ve formě prefigované. Srov. věty (43), (44) a (45) s větami (43a), (44a) a (45a):

(43) *Třu špínu ze stolu.

(44) *Dřu skvrnu z pokrývky.

(45) *Klepu písek z koberce.

(43a) Vytřu špínu ze stole.

(44a) Vydřu skvrnu z pokrývky.

(45a) Vyklepu písek z koberce.

Perfektivizační předpona *vy-* je nutná k tomu, aby se mohla terminativní, durativní slovesa typu *prát* objevit ve struktuře, jejíž význam je telický. Tato předpona mění slovesa z atelických na telická a umožňuje jim vyjadřovat „pohyb locata pryč od lokace“.

LITERATURA

- DANEŠ, F.: *Věta a text: Studie ze syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Academia 1985.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. ad.: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia 1987.
- DOWTY, D. R.: Thematic Proto-Roles and Argument Selection. *Language*, 67, 1991, s. 547–619.
- FILLMORE, CH. J.: *Indirect Object Constructions in English and the Ordering of Transformations*. The Hague: Mouton 1965.
- FILLMORE, CH. J. The Grammar of Hitting and Breaking. In: Jakobs R. – Rosenbaum, P. (eds): *Readings in English Transformational Grammar*, Waltham, Mass.: Ginn 1967, s. 120–133.
- FILLMORE, CH. J.: The Case for Case, In: Bach, E. – Harms, R. T. (eds.): *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston 1968, s. 1–88.
- FODOR, J.A.: Three Reasons for Not Deriving *Kill* From *Cause to Die*. *Linguistic Inquiry*, I, 1970, s. 429–438.
- GOLDBERG, A. E.: *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press 1995.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia 1998.
- GRUBER, J. S.: *Studies in Lexical Relations*. Doctoral Dissertation, MIT Cambridge, Mass. 1965.
- CHOMSKY, N.: *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton 1957.
- CHOMSKY, N.: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1965.
- JACKENDOFF, R. S.: *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass: MIT Press 1972.
- JACKENDOFF, R. S.: *Semantics and Cognition*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1983.
- JACKENDOFF, R. S.: *Semantic Structures*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1990.
- JACKENDOFF, R. S.: Twistin' The Night Away. *Language*, 73, 1997, s. 534–59.
- LEVIN, B.: Non-events –er Nominals: A Probe into Argument Structure. *Linguistics*, 26, 1988, s. 1067–83.
- LEVIN, B.: *English Verb Classes and Alternations*. London: The University of Chicago Press 1993.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M.: Wiping the State Clean: A Lexical Semantic Exploration. *Cognition* 41, 1991, s. 123–51.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M.: *Unaccusativity: At the Syntax-Lexical Semantic Interface*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1995.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M.: *Argument Realization*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- LEVIN, B. – PINKER, S.: Introduction. *Cognition*, 41, 1991, s. 1–7.
- NÜBLER, N.: Zur Differenzierung der Begriffe Terminativität/Aterminativität und Telizität/Atelizität. *Die Welt der Slaven*, 38, 1993, 298–307.
- PANEVOVÁ, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia 1980.
- PINKER, S.: *Learnability and Cognition: The Acquisition of Argument Structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1989.
- ŠTÍCHA, F.: *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*. Praha: Univerzita Karlova 1984.

- TALMY, L.: How Language Structures Space. In: Pick, H. – Acredolo, L. (eds.): *Language Typology and Syntactic Descriptions. Vol. 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. New York: Cambridge University Press 1983, s. 57–14.
- TALMY, L.: Lexicalization Patterns: Semantic Structure in Lexical Forms. In: Shopen, T. (ed.): *Language Typology and Syntactic Description 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press 1985, s. 57–149.
- VENDLER, Z.: Verbs and Times. *The Philosophical Revue*, 66, 1957, ss. 143–160.

A LEXICAL – SEMANTIC ANALYSES OF THE VERBS *VYČISTIT* AND *VYPRAT* IN CZECH

The presented paper deals with the correlations between the semantics of verbs and their syntactic behavior, investigating a particular set of syntactic alternations, tj. the *location alternations*. It analyses a set of verbs traditionally classified as verbs of “removing” (*vyčistit, vyprat, zbavit, odstranit...*), according to the alternations they undergo. On that basis the author of the paper defines four classes of verbs with different syntactic behavior. The author than tries to share light on the facets of their semantics that have strong correlations with the syntactic behavior of these verbs and with the interpretation of their arguments. On the basis of the *Construction Grammar* approach, the author tries to show how the meanings of verbs and of constructions often interact in very subtle ways. Particular attention is devoted on the role of verbal prefixes in allowing a verb to take part in the alternations under examination.

Anna Maria Perissutti
Università degli studi di Udine
DIEO
Via Zanon, 6
33100 Udine
Italia
e-mail: anna.perissutti@uniud.it

